

УДК 343.13

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Пархоменко Я.О., ад'юнкт
кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

У статті розглядаються розвиток і становлення заходів забезпечення кримінального провадження на території України.

Ключові слова: кримінальний процес, заходи забезпечення кримінального провадження, запобіжні заходи, кримінально-процесуальний примус, система заходів.

В статье рассматриваются развитие и становление мер обеспечения уголовного производства на территории Украины.

Ключевые слова: уголовный процесс, меры обеспечения уголовного производства, меры пресечения, уголовно-процесуальное принуждение, система мер.

Parhomenko Ya.O. THE GENESIS OF PROVIDING MEASURES OF CRIMINAL PROCEEDINGS

The article discusses the development and establishment of measures of criminal proceedings on the territory of Ukraine.

Key words: Criminal Procedure, providing measures of criminal proceedings, measures of restraint, criminal procedure coercion, system of measures.

Постановка проблеми. У процесі історичних змін запобіжні заходи увійшли до системи заходів забезпечення кримінального провадження. Тому розуміння сутності заходів забезпечення кримінального провадження неможливе без їх розгляду в історичному аспекті.

Ступінь розробленості проблеми. У науці кримінального процесу заходи кримінально-процесуального примусу досліджували такі процесуалісти: П.І. Люблінський, О.М. Сіверський, Ю.П. Аленін, З.З. Зінатуллін, І.Л. Петрухін, Г.К. Кожевников, С.М. Смоков.

Метою статті є аналіз розвитку заходів забезпечення кримінального провадження та їх співвідношення із запобіжними заходами.

Виклад основного матеріалу. Конституція України встановлює, що утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Проте в умовах боротьби зі злочинністю неможливо обійтися без певних обмежень прав і свобод громадян. Саме тому великий інтерес становить питання охорони та захисту прав і свобод громадян у сфері кримінального судочинства.

Кримінально-процесуальний кодекс (далі – КПК) України 2012 р. закріпив низку інститутів, що суттєво змінили кримінально-процесуальне законодавство України. З'явилася нова глава «Заходи забезпечення кримінального провадження і підстави їх застосування». До цього нормативні акти не містили терміна «заходи забезпечення». Перелік заходів забезпечення, а саме: 1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; 2) накладення грошового стягнення; 3) тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; 4) відсторонення від посади; 5) тимчасовий доступ до речей і документів; 6) тимчасове вилучення майна; 7) арешт майна; 8) затримання особи; 9) запобіжні заходи – закріплено в ч. 2 ст. 131 КПК України [1]. При цьому запобіжні заходи стали складовою

заходів забезпечення кримінального провадження.

Визначення заходів забезпечення на законодавчому рівні відсутнє. У процесуальній літературі заходи забезпечення прийнято розглядати як різновид кримінально-процесуального примусу.

Для розуміння становлення й запровадження в законодавство заходів забезпечення кримінального провадження варто провести ретроспективний аналіз заходів кримінально-процесуального примусу в контексті розвитку системи запобіжних заходів. За основу ми візьмемо періодизацію запобіжних заходів П.І. Люблінського, який, відповідно до форми державного устрою, визначав такі історичні періоди: общинний, княжий, царський, імператорський [2, с. 208].

Надалі розглянемо кожен із цих періодів в аспекті обмеження певних прав і свобод громадян.

Період общини є одним із найдавніших і маловідомих. Норми права первісного суспільства виникли спочатку у вигляді міфів, ритуалів, обрядів, надалі ставали моральними настановами і звичаями. Норми звичаєвого права слугували критерієм правової поведінки. У цей період не було потреби в спеціальних органах примусу, що пояснювалося міцними соціальними зв'язками між общинами. За потреби до порушників застосовувався примус, що виходив від роду чи племені. У період общини права членів роду були зворотним боком обов'язків, оскільки первісний індивід не мав окремого усвідомленого особистого інтересу, який би відрізнявся від інтересів членів роду [3, с. 41]. Община суворо розрізняла злочини скоєні всередині групи та поза її межами. Так, за скоєння злочин усередині общини мірою покарання для обвинуваченого було вигнання. Община відповідала за свого члена роду, у разі скоєння ним злочину виступала його поручителем перед

іншою общиною. Поручительство було не поручительством явки, а поручительством відповідальності, яка в той час мала майновий характер.

Отже, виключним запобіжним заходом як заходом примусу цього періоду була порука.

Набагато більше збереглося згадувань про князівський період. Саме з виникненням і становленням Київської Русі відбувається урегулювання широкого спектру суспільних відносин. Нормативно-правовим актом, що регламентував порядок судочинства в цей період, була Руська Правда. Норми Руської правди закріплювали привілейоване становище феодалів і їх оточення, передусім захищали життя й майно панівних класів. Це пояснюється тим, що в основі державного управління Київської Русі лежала соціальна структура феодального суспільства й органи державної влади діяли в інтересах панівних верств суспільства, тобто феодалів [4, с. 62].

Судові органи Київської Русі ще не були сформовані як окрема гілка влади, тому їхні функції виконували представники князівської адміністрації або сам князь, який у своїх руках зосереджував усю повноту влади. Окрім цього, існували спеціальні посадові особи, які допомагали в здійсненні правосуддя (наприклад, пристава, придверники, недільщики). У судовому процесі була запроваджена обов'язкова плата з осіб, які залучалися до участі в судочинстві на користь князя чи адміністрації.

Розглядаючи князівський період, можемо констатувати, що князь був економічно зацікавлений у здійсненні судового процесу, адже судові доходи (штрафи) були різновидом державних доходів. Тому було досить важливим, питання щодо з'явлення обох сторін до суду. Отже, запобіжним заходом, що забезпечував явку до суду, були поруки, які мали домінуюче застосування в князівський період.

Також у Руській Правді вказувалося, що приватна особа могла арештовуватися лише для доставлення до суду. Законодавчою гарантією цього заходу було встановлення значних стягнень за неправильний арешт. Так, згідно з Руською Правдою, арешт холопа, який утік, міг бути застосований лише в присутності отрока, тобто особи, яка перебувала на службі в князя. Отже, відповідно до цієї пам'ятки права, арешт можна розцінювати як тимчасовий примусовий захід, який застосовувався з метою доставлення особи до суду.

У князівський період не існувало розмежування між кримінальним покаранням і запобіжними заходами. Так, убивство крадія на місці злочину законом не каралося. Але варто зазначити, що за наступників Ярослава Мудрого кровну помсту заборонили застосовувати законом. Найвищою мірою покарання були потік і розграбування, тобто коли майно злочинця підлягало конфіскації, а винний виганявся з общини або перетворювався на холопа.

Під час перебування частини України під владою Польщі та Литви (кінець XIV – перша половина XVII ст.) застосовувались норми Пер-

шого Литовського Статуту 1529 р., а згодом норми Литовських статутів 1566 та 1588 рр.

Артикул 54 розділ 11 Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. розглядав поручительство як гарантію своєчасного розгляду справ судами. Тобто, поручительство передбачало відповідальність поручителя перед іншими особами або судом за неналежне виконання зобов'язань боржником чи обвинувачуваним. Статутом регламентувалися порядок передання на поруки категорії осіб, щодо яких було заборонено застосовувати цей процесуальний захід. Так, передання на поруки до судового розгляду без згоди потерпілого або його представників заборонялося щодо осіб, обвинувачених у скоєнні злочину, за який передбачалося застосування смертної кари [5]. Артикул 34 розділу 14 цього Статуту встановлював процесуальні гарантії своєчасного розгляду справ судами Великого князівства Литовського. Передбачалося, якщо потерпілий без поважних причин не з'являвся до суду у визначений термін, це призводило до виправдання обвинуваченого [5].

Варто зазначити, що Статут Великого князівства Литовського був досить гуманним порівняно із законодавством європейських країн того часу. Запобіжним заходом як заходом кримінально-процесуального примусу, який застосовувався в цей період, продовжували залишатися поруки.

Досить помітний вплив на розвиток запобіжних заходів мало законодавство Російської імперії, до складу якої входила більша частина земель України. Запобіжними заходами, які застосовувались в цей період, були такі: 1) віддача за пристава; 2) поруки; 3) поміщення в тюрму.

Віддачу за пристава потрібно розуміти як віддачу арештованого під нагляд пристава, тобто службовій особі. Пристав, якому віддавався арештований під нагляд, міг забирати його до свого помешкання й навіть заковувати в кайдани. За такий нагляд за арештованими пристава забезпечувався грошовим утриманням, проте арештований утримувався при цьому за рахунок власних коштів чи коштів своїх близьких [6, с. 130]. Віддача за пристава мала місце як до суду, так і після суду, завжди тільки в тих випадках, коли поручитель не знаходився.

Поміщення в тюрму застосовувалось щодо обвинувачених, по яких судові справи вже були вирішені та які за законом підлягали тюремному ув'язненню на певний строк чи на все життя. Але по розшукових справах до обвинувачених, щодо яких було обрано запобіжний захід у вигляді поручительства, застосовувався більш суворий запобіжний захід у вигляді поміщення в тюрму до того часу, доки не знаходились поручителі [6, с. 131–132].

Отже, до суду стосовно обвинуваченого в скоєнні тяжкого злочину застосовувався запобіжний захід у вигляді віддачі під нагляд пристава, а після суду й винесення вироку обвинувачений відбував покарання у вигляді поміщення в тюрму. Стає очевидним, що такий захід, як поміщення в тюрму, залежно від обставин виступає як запобіжним заходом, так і заходом кримінального покарання.

Запобіжний захід у вигляді поруки в цей період був досить поширеним. Поруки застосовувалися до суду та після суду, що закріплено в судебнику 1550 р. Порука застосовувалась з метою недопущення ухилення від судового розгляду та виключно в судових справах. Віддача на поруки полягала в тому, що від поручителя відбиралася записка поручительства, у якій він зобов'язувався, що обвинувачений з'явиться в зазначений строк до суду. Порука після суду полягала в тому, що поручитель зобов'язувався, що особа, узятая ним на поруки, перебуватиме під його наглядом і надалі не буде займатися злочинною діяльністю. У разі невиконання зобов'язань поручителю несли відповідальність за відшкодування всіх матеріальних збитків, заподіяних обвинуваченим.

У 1721 р. Московська держава внаслідок проведених реформ за правління Петра I була проголошена Всеросійською імперією. Здійснивши ґрунтовну перебудову влади, фактично створивши новий державний апарат, Петро I продовжував проводити політику експансії. Для здійснення контролю території імперії проводилась політика колоніально-репресивного характеру, яка й позначилася на заходах кримінально-процесуального примусу. На першочерговий погляд Петра I, судовий розгляд тільки затягував процес здійснення правосуддя [2, с. 231].

Так, за часів Петра I був скасований запобіжний захід – «віддача за пристава». Порука ще існувала в цей період, але мала формальний характер, оскільки відпала майнова відповідальність поручителя. Тому домінуючим запобіжним заходом імператорського періоду було ув'язнення.

Із приходом до влади Катерини II в Статуті благочестя 1782 р. був відображений приблизний перелік доказів, достатніх для поміщення людини в тюрму. Цей перелік був повністю запозичений із трактату Ч. Беккарія «Про злочини і покарання» 1764 р., надалі цей перелік із незначними змінами був включений до Статуту кримінального судочинства 1864 р. Однією з прогресивних ідей, викладених у Статуті благочестя 1782 р., було те, що заходи кримінально-процесуального примусу та заходи кримінального покарання мають зовсім різні цілі і що тримання обвинуваченого під вартою до суду повинно бути, наскільки це можливо, коротшим [7, с. 272–273].

З уведенням у дію Зводу законів 1832 р. були запроваджені такі запобіжні заходи: 1) домашній арешт; 2) поліцейський нагляд; 3) відання на поруки; 4) тримання в тюрмі і при поліції.

Ми погоджуємося із твердженням О.М. Сіверського, що у Зводі законів 1832 р. вперше можна говорити про розмежування заходів процесуального примусу й запобіжних заходів як окремого інституту кримінального процесу [7, с. 273].

20 листопада 1864 р. було проведено судову реформу, у результаті якої прийнято Статут кримінального судочинства, де система запобіжних заходів доповнилася двома новими видами, а саме: позбавлення посвідки на проживання або підписки про невиїзд із

місця проживання та застава. Отже, загальна система запобіжних заходів мала такий вигляд: 1) позбавлення посвідки на проживання або підписки про невиїзд із місця проживання; 2) особливий нагляд поліції; 3) поруки; 4) застава; 5) домашній арешт; 6) узяття під варту. Статут кримінального судочинства утворив достатньо прогресивну для свого часу систему запобіжних заходів у кримінальному судочинстві. Разом із тим із плином часу окремі заходи виявилися недостатньо ефективними.

Доречно було б зазначити, що українські землі, зокрема Галичина, протягом 1772–1918 рр. перебувала в складі Австрії та Австро-Угорщини. Законодавчим актом, що регулював кримінальне судочинство на території Галичини, був австрійський кримінально-процесуальний кодекс, прийнятий 23 травня 1873 р. Найчастіше до осіб, котрі фігурували в кримінальних справах як підозрювані, обвинувачені, підсудні, застосовувався арешт. Проте розрізняли тимчасове затримання й арешт [8, с. 420].

Після 1917 р. запроваджується радянське законодавство. 13 вересня 1922 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК) прийнято постанову, згідно з якою з 20 вересня 1922 р. на всій території Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР) вводився в дію Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Кодекс передбачав застосування таких запобіжних заходів: 1) підписку про явку з обов'язком повідомити про зміну місця проживання; 2) підписку про невиїзд; 3) поручительство особисте й майнове; 4) заставу; 5) домашній арешт; 6) узяття під варту [9].

У 1927 р. приймається новий Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) УРСР, у якому перелік запобіжних заходів було доповнено таким заходом, як поручительство професійних та інших громадських організацій. У ст. 141 глави 12 КПК УРСР 1927 р. зазначалося, що до кожної особи, залученої як обвинуваченої, слідчий відбирає підписку про явку з обов'язком повідомляти про зміну місця проживання. Окрім цього, слідчий вправі прийняти до обвинуваченого запобіжний захід з метою недопущення ухилення від слідства й суду.

До запобіжних заходів належали такі: 1) підписка про невиїзд; 2) поручительство особисте й майнове; 3) поручительство професійних та інших громадських організацій; 4) застава; 5) домашній арешт; 6) узяття під варту [10].

Порука професійних та інших громадських організацій полягала у пред'явленні судово-слідчому органу відповідної постанови уповноважених органів цих організацій про поручительство в тому, що вони зобов'язуються доставити обвинуваченого до слідства або в суд на першу про те вимогу.

КПК УРСР 1960 р. передбачав такі запобіжні заходи: 1) підписки про невиїзд; 2) особиста порука; 3) порука громадської організації або трудового колективу; 4) узяття під варту; 5) нагляд командування військової частини; 6) поміщення в дитячий заклад чи передача під нагляд батьків, опікунів або піклувальників [11].

Стає очевидним, що система запобіжних заходів набувала свого розвитку лише до 1927 р., а надалі в наступних КПК деякі з раніше наявних уводилися, інші ж виключалися.

КПК України 2012 р., на відміну від кримінально-процесуальних кодексів минулих років, передбачив новий розділ «Заходи забезпечення кримінального провадження». Так, згідно зі ст. 131, до заходів забезпечення належать такі: 1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; 2) накладення грошового стягнення; 3) тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; 4) відсторонення від посади; 5) тимчасовий доступ до речей і документів; 6) тимчасове вилучення майна; 7) арешт майна; 8) затримання особи; 9) запобіжні заходи [1].

Постає питання: чому законодавець увів заходи забезпечення кримінального провадження та яка різниця між запобіжними заходами та заходами забезпечення? Обсяг статті не дає нам змоги повністю розкрити це питання, але, на нашу думку, поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» та «запобіжні заходи» не є тотожними. Вони співвідносяться між собою як загальне й часткове.

Щоб ці заходи кримінально-процесуального примусу розглянути системно під кутом обмеження певних прав і свобод громадян, доцільно було б пояснити тлумачення таких категорій, як права громадян і свободи громадян.

В українській правовій науці панує думка, що права людини – це передусім її природні права, які потрібні для нормального існування й розвитку особи, певні невід’ємні можливості її особистої свободи, вільної життєдіяльності в суспільстві. Натомість свобода людини – це також спосіб її можливої та дозволеної поведінки [12, с. 21–22]. Отже, права людини та її свободи є схожими й часто визначаються як єдина категорія – «права і свободи людини та громадянина», є невід’ємними, оскільки становлять складову особистості.

За сферами суспільних відносин права і свободи людини в Україні прийнято ділити так: 1) громадянські (особисті); 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) культурні (духовні); 6) тощо [13, с. 244].

Виходячи із цієї загальноприйнятої класифікації прав і свобод громадян, можна стверджувати, що, на відміну від запобіжних заходів, які обмежують категорію особистих прав, таких як право на свободу й особисту недоторканність, право на вільне пересуван-

ня, вільне проживання та вільне залишення території України, завжди пов’язані з обмеженням свободи, тобто мірою поведінки учасників кримінального провадження, заходи забезпечення кримінального провадження обмежують категорію економічних прав, таких як право приватної власності, право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, і при цьому здебільшого мають вплив, який полягає в матеріальних обмеженнях.

Висновки. Заходи забезпечення кримінального провадження є різновидом заходів кримінально-процесуального примусу. На нашу думку, на відміну від запобіжних заходів, де примус має основне значення, у заходах забезпечення кримінального провадження він має допоміжне значення, що є виявом гуманізму та критерієм правової держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України // *Голос України*. – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17KPK>.
2. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе: меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия / П.И. Люблинский. – СПб.: Сенат. тип., 1906. – 711 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 4-те вид., допов. і перероб. – К.: Алерта, 2013. – 524 с.
4. Усаченко Л.М. Історія державного управління в Україні : [навчальний посібник] / Л.М. Усаченко, В.І. Тимцуник. – К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. – 292 с.
5. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Одеса : Юридична література, 2004. – Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. – Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – 2004. – 568 с.
6. Ланге Н. Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков) / Н. Ланге. – С.-Петербург, 1884. – 248 с.
7. Сіверський О.М. Розвиток заходів примусу на території України в історичному аспекті / О.М. Сіверський // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2015. – № 2 (33). – С. 269–276.
8. Худоба Н.В. Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1873 року та його застосування на території Галичини / Н.В. Худоба // *Форум права*. – 2009. – № 2. – С. 417–422.
9. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. – Х.: Издание Наркомюста УССР, 1922. – 60 с.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. – М.: Госюриздат, 1955. – 162 с.
11. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. – К.: Госполитиздат УССР, 1961. – 212 с.
12. Конституційні права, свободи і обов’язки людини і громадянина в Україні / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2008. – 252 с.
13. Федоренко В.Л. Конституційне право України / В.Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2012. – 576 с.